

ANALYS/REPORTAGE

Bauman var en författare att tänka både med och mot

Håkan Lindgren

Den polske sociologen och filosofen Zygmunt Bauman (1925–2017) kunde vara orättvis i sin kritik av moderniteten. För honom var den ibland inget mer än en maskin för kontroll och folk mord. Men han var också illusionslös när det gällde postmodernismen och dess hyllande av skillnader, som han befarade skulle leda till att man accepterade orättvisor inom varje grupp. Just när man tror att man har honom inser man att man missförstått honom.

En elak slump gjorde att jag började läsa Zygmunt Baumans *Vi vantrivs i det postmoderna* (1999; titeln är en blinkning till Freuds *Vi vantrivas i kulturen* från 1932) samtidigt som jag var på väg till den lilla tyska byn Niedersachswerfen. Boken och byn har en del med varandra att göra, framför allt det första kapitlet, ”Drömmen om renhet”.

I byn låg koncentrationslägret Mittelbau-Dora. Om ni tar allt ni vet om de nazistiska koncentrationslägren och försöker föreställa er det under mark, insprängt i ett berg, får ni en ganska bra bild av det som pågick där. I två stycken två kilometer långa tunnlar tillverkades

V-2-raketer samt delar till stridsflygplan av slavarbetare, främst krigsfångar. Fångarna bodde, arbetade och dog i berget. Enligt en försiktig uppskattning dog 20 000 slavarbetare i Mittelbau, det vill säga långt fler än det antal människor som dödades av raketerna. Platsen är numera ett museum. Ingångarna till berget sprängdes av ryssarna 1947 – Niedersachswerfen hamnade på DDR-sidan. Efter återföreningen hade tyskarna kunnat nöja sig med att sätta upp en ny, litet snyggare skylt till minne av vad som skett, men det gjorde de inte: utan att bry sig om kostnaderna har man sprängt en ny ingång i berget. Det går nu att besöka en del av tunnlarna med guide; större delen av dem är vattenfyllda.

Hur fånigt det än låter kom jag på mig själv med att tänka att det som hänt måste ha satt någon sorts spår i landskapet. Det som hände genomsyrade nämligen hela bygden. Dora-Mittelwerk var centrum i ett spindelnät med ett fyrtiotal läger, dessutom kunde lokala företag utnyttja slavarbetskraften: fångar marscherade genom byn till sina jobb, och tillbaka till lägret på kvällen. Döda kroppar fördes bort med tåg för att kremeras, nya fångtransporter rullade in i berget. När man sitter på tåget till Niedersachswerfen reser man genom en grönskande tysk landsbygd där det är tätt mellan byarna; alla måste ha sett och förstått. Man skulle vilja ha någon sorts förklaring till att det kunde ske.

Den förklaring Bauman erbjuder är renhet. Har man boken i väskan går han med en genom byn. Titta på transformatorstationen, skulle han kunna säga. Ser du att den är helt fri från klistermärken och graffiti? I den här byn härskar renheten. Nej, titta inte dit, titta här. Titta inte på hyreshuset som liknar det du själv bor i, titta på de små villaträdgårdarna. Visst är gräsmattorna obehagligt välskötta? Jag skulle, om jag var en duktig elev, kunna skriva ännu en text om den farliga renheten efter att ha läst hans bok, men i stället börjar jag bli irriterad på Bauman. Den blick han uppfostrar sina läsare till är lika inskränkt som den renhet han argumenterar emot.

De moderna utopiernas värld var ”en värld utan ’smuts’, en värld utan främlingar”, skriver Bauman, och här syftar han inte enbart på nazism och kommunism. Alla samhällsplanerande moderna projekt får del i renhetsskulden. De totalitära samhällsprojekten skilde sig bara från de demokratiska genom ”enkelheten i städinstruktionerna” – döda dem alla – och genom ”den grundlighet med vilken de närmade sig uppgiften att avlägsna allt som stred mot renhetspostulatet”. Nazismen utmärkte sig ”genom att förtäta

komplexiteten hos 'renhetsproblemet' i dess moderna form till rasrenhet".

Det borde inte förvåna någon att den som vill utrota människor hellre pratar om renhet än massmord. Även i mördarens ögon är mordet litet smutsigare och renheten litet mer respektabel. Men innebär det att vi har funnit en användbar förklaring? Nazisterna ville inte ha renhet, de ville ha mord. Vad vinner vi på att köpa deras egen retorik och kalla deras utrotning "renhet" – och vad har vi förlorat?

När Bauman skriver om 1900-talets brott mot mänskligheten är det ord som "renhet", "ordning" och "klarhet" som kallas upp på scenen, inte exempelvis "maktlystnad" eller "intolerans", eller för den delen specifika historiska och sociala omständigheter. Varför krävde ordningen steriliseringspolitik i Sverige, men inte i det lika moderna och välordnade Storbritannien?

Misstänkliggörandet av ord som "renhet" eller "ordning" lär oss inte särskilt mycket om diktaturerna. Det gör något annat, även om det inte var Baumans avsikt: det lär oss ett antal ord som vi automatiskt ska avsky när vi träffar på dem. Prova själv: du läser "renhet" och tänker "utrotning". Vart och ett av de här orden är som en dörr genom vilken nya utrotningar kan smita in om den inte är ordentligt låst.

Skuldbeläggandet av vissa ord övergår alltför lätt i en ny renhetsjakt. "Hur står det till här då? Anar vi lite renhet i ditt tonfall? Känner vi kanske lukten av ordning här?" Den sortens jakt blir snart ett självändamål. Det man vill motverka visar sig dyka upp överallt, i tusen skepnader, och jakten på den onda renheten måste utvidgas till alltmer subtila områden. Hur man än gnor, rensar, städar och förföljer den blir man inte kvitt den. Snart står man och gallrar bland barnböckerna på biblioteket.

Varför är det nödvändigt att komma med den sortens invändningar mot Bauman? Därför att vi alltid riskerar att hitta vad vi letar efter – och inget annat än det vi letar efter. Vill du avslöja rasister ska du leta efter rasister. Om du i stället letar efter folk med en felaktig föreställning om renhet är det risk att du missar rasisterna och till sist inte upptäcker något farligare än en pedantiskt skött gräsmatta. Att bli fientlig till vissa ord och idéer för att de har missbrukats av en diktator är inte särskilt sofistikerat. En filosof som

kastar bort skuldbelastade ord ur sin verktyglåda ska inte bli förvånad om han en dag står där med en tom verktyglåda och inte har någonting att svara nästa diktator. Ska man inte vara skeptisk när någon säger ”renhet”? Jo. Man ska vara skeptisk mot alla begrepp. Och det bästa sättet att utveckla sin skepticism är att göra sig av med listan över suspekta ord och skaffa sig bättre öron.

Jag skulle vara ohederlig om jag inte nämnde att *Vi vantrivs i det postmoderna* innehåller mycket mer än så. Boken handlar framför allt om att förstå och beskriva den epok som har lossnat och ligger bakom oss – moderniteten – och den situation som tog vid efteråt – postmoderniteten. Baumans bild av moderniteten är ganska orättvis. Han bortser från att den också var ett emancipatoriskt projekt, som ledde till att en större del av befolkningen än någonsin tidigare fick del av rättigheter, välstånd och utbildning. För honom är moderniteten inget mer än en maskin för kontroll och folkmord.

Och den postmodernitet han ägnar så mycket utrymme åt att beskriva visade sig vara en historisk parentes. ”En välkonstruerad och varaktig identitet är inte längre en tillgång utan blir i allt större utsträckning och alltmer påtagligt en belastning”, skriver han. Minns ni hur det brukade låta på den tiden? Postmodernismen framstod som monsterblodet i Alien-filmerna, den kunde fräta sönder all äkthet och all uppriktighet, det skulle inte gå att stoppa den. Sedan försvann den fortare än man kunde säga ”de stora berättelsernas död”. Ingen ville leva med det som Bauman kallar en ”självbevarande osäkerhet” eller en ”palimpsestidentitet”. Majoriteten föredrog ras, nation, religion, könsroller och andra entydiga identiteter som man föds in i och inte tillåts förändra. De kollektiva berättelserna är tillbaka, starkare, ilsknare och dummare än på länge.

Men just när jag börjar formulera den här sortens invändningar visar det sig att Bauman har sett eller anat den tid av kollektiva identiteter som dödade postmodernismen. Den utveckling jag nämnde här ovanför beskrev han redan för tjugo år sedan (den engelska originalutgåvan kom 1997). Detta framgår mycket tydligare när jag läser om boken för den här artikeln än för tio år sedan, när jag läste den först.

Utan att jag har märkt hur det gick till har Bauman flyttat sig och befinner sig nu på andra sidan strecket: det han nyss beskrev som modernitetens vilja att utrota alla olikheter blir något kapitel senare

en vision om universella rättigheter som tyvärr har gått förlorad. Sådana förflyttningar muntrar upp läsningen. Ger man upp universalismen får man se upp för ”de rasistiska sängkamraterna”, varnar Bauman. En återgång till mindre, varmare, påstått naturliga gemenskaper blir också en återgång till ”rötterna, blodet, jorden, nationaliteten”, skriver han. ”Det som moderniteten satte igång med att förstöra får sin ljuva hämnd.”

Bauman är illusionslös: toleransen för skillnader inom ett multikulturellt samhälle kommer att leda till att man tolererar de gamla vanliga orättvisorna inom varje grupp. Han är kritisk mot de intellektuella som hyllar återgången till kollektiva identiteter och som återfinns både i det reaktionära lägret och i den progressiva vänstern: ”Det kommer att gå ännu en tid innan den nya ’gemenskapsorienterade’ sociologin, som nu njuter av sin smekmånad och tanklöst hyllar sig själv, anklagas för medhjälp till de obehagliga verkningarna av nuvarande former av identitetsbyggande. Detta kommer förmodligen inte att inträffa (åtminstone inte enligt min mening) förrän dessa former, som vanligt i efterhand, befinns vara felaktiga val och förlorade möjligheter.”

När jag tror att jag vet var jag har honom – om han sympatiserar med A borde han väl också sympatisera med B – börjar jag förstå att jag har missbedömt honom. Lyssna en gång till på den där noggranna beskrivningen av ett visst förlopp – kan man inte urskilja den ironiska noggrannhet som är karaktäristisk för ett avståndstagande? Jo, i nästa stycke skruvar han upp avståndstagandet en liten aning, så att det precis blir hörbart i texten. Att jag ibland misstar mig på honom gillar jag.

Bauman är en utmärkt författare att tänka både med och mot. Vare sig man blir irriterad eller inspirerad får man i sig en knivsudd av den intellektuella iver som han ännu vid 90 års ålder utstrålade under sitt sista framträdande i Stockholm i maj förra året. Därför vet jag att jag kommer att läsa honom igen.

Håkan Lindgren är frilansskribent.